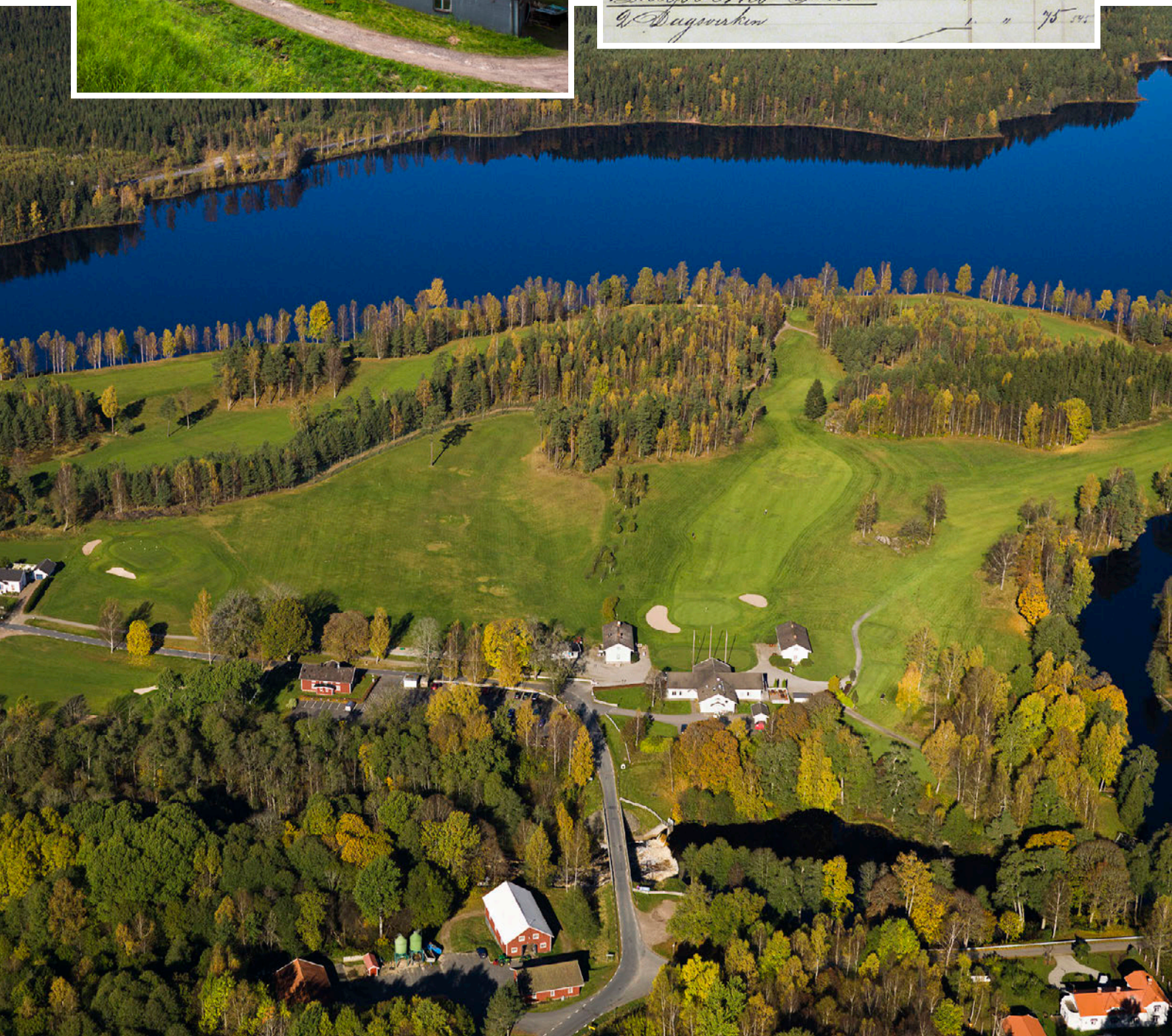

Nissafors Bruk 1725-1968

Handwritten text from a document, likely a ledger or account book, detailing financial transactions. The text is written in cursive and includes several lines of entries with corresponding numbers and dates.

Byggningskostn. a 65 to ju 100	
1/4 Centen 96 to Tackjern eller	
3 Centen 48 to Skingjern @ 250	8 200
6 Centen 36 to Skingjern	1 57
Till till kulladelpis & Nallebröja	9 57 600
Öfverjern 35 Centen 33 to Tackjern	
1/4 65 Centen 64 to Skingjern @ 250	164 10 640
Öfverkol 195 Laster H Sumor @ 30	377 75 617
<u>Maasverks Coste</u>	
o Bagarviken	75 240

Historisk utveckling från 1700-talet och framåt

Sverige var i början av 1700-talet fattigt efter det Stora Nordiska kriget som avslutades med freden i Nystad 1721. Det fanns redan på 1660-talet en idé att starta ett järnbruk vid Nissaforsen, men eftersom diplomaten Magnus Durell, som förlänats Källero by (numera samhället Nissafors) av drottning Kristina, inte kom åt den mark väster om fallet vid Nissan som ägdes av Bjersveds Säteri, så förverkligades inte idéerna den gången. Durell byggde istället kyrkan i Källeryd vid byn, och den är väl värd ett besök. Durell skänkte även en prästgård (Näs) och tog sig rätten att tillsätta en präst, vilket var möjligt på den tiden.

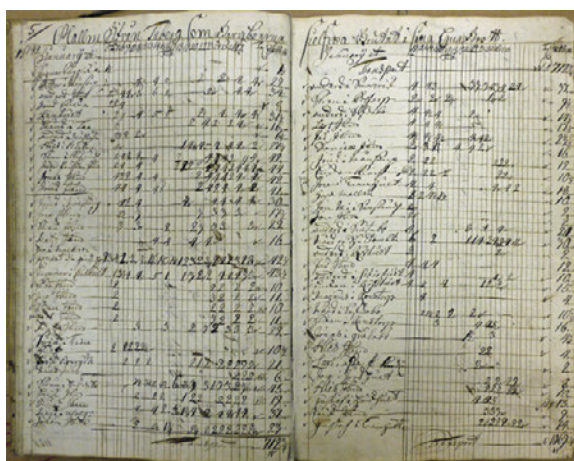
Den 12 juli 1725 fick Johan Camitz, den äldre, som hade tekniska kunskaper om järnframställning och hovrättsrådet, sedermera landshövding i Jönköping, Nikolaus Silfverschiöld, som hade kapitalet, koncession för ett järnbruk. De hade dessförinnan köpt marken väster om fallet av Bjersveds Säteri. Marken var nödvändig framförallt för att kunna försörja bruket med ved. De fick privilegium gällande inrättande av Nissafors Bruk med en stångjärnshammare och en plåt- eller manufakturhammare, samt för en masugn för tackjärnsframställning i Rasjö.

Nissafors Järnbruk kommer igång

Taberg skulle försörja bruket med järnmalm, men den måste också blandas med sjö- och myrmalm. Blandningen gav ett segt järn som var lämpligt bland annat för tråddragning, något som visas hos Töllstorps Industrimuseum i Gnosjö. En masugn byggdes halvvägs mellan Taberg och Nissafors, mellan sjöarna Rasjön och Rakalven i Bondstorp. Masugnen var igång redan 1726. Bönderna som behövde extrainkomster fick sköta transport av tackjärn, limsten och kol.

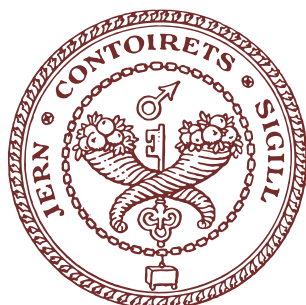
Bönderna runt bruket var skyldiga att leverera träkol till låga, fastställda priser. År 1728 betalades 24 öre för en ryss kol (2 kbm). Blev en bonde sjuk och därmed oförmögen att uppfylla kraven kunde han hamna inför rätten. Koltvånget utarmade många bönder. 1762 fick en bonde 14 öre för att transportera ett skeppund (170 kg) tackjärn från Rasjö till Nissafors, en resa på 2,5 mil på eländiga vägar och stigar. För att underlätta transporterorna skedde dessa ofta vintertid, då det var lättare att transportera tungt gods på snö och is.

Bergsarbetarna sålde också malm till bruket som de brutit i egna brott. Detta visas i bilden nedan, av ett konto från 1741.

Jernkontoret

1747 bildades Jernkontoret, en organisation med uppgift att ta tillvara järnbrukens intressen. Arbetet bedrevs på olika platser och har lett till att ett ”Järntorg” finns i många städer. Varje bruk hade sin egen stämpel så att man visste varifrån järnet kom. England var den största kunden och

länge beroende av import från Sverige, vilket man kan läsa om i böcker om Napoleonkrigen då Sverige var allierat med England. 1748 förstärktes stödet till järnbruken genom en kunglig förordning, som begränsade stångjärnsproduktion och lade grunden för en god lönsamhet under mer än hundra år framöver.

Nissafors Fideikommiss

Camitz avled 1741 och Silfverschiöld 1753. Därefter ägdes bruket av 16 arvingar. En av dem, amiralitetsöverkommissarie Samuel Löfvenskiöld, köpte ut de övriga släktingarna 1784. Han köpte upp skogshemman så att han till slut ägde 20 000 hektar. För att säkra koltillgången till järnbruket och för att egendomarna inte skulle skingras vid ett arvskifte, lät han 1797 bilda Nissafors Fideikommiss. Fideikommisset var ifrån början en klok åtgärd, men skulle visa sig lägga en förlamande hand över de orter som berördes. Det upplöstes först 1938/39 då Kooperativa Förbundet köpte egendomen. Bruksarkivet finns kvar och förvaras på Jönköpings läns museum.

Salomon Löfvenskiölds vapensköld

Järnbruket flyttades

Järnbruket ligger således vid denna tid på åns norra eller som golfklubben betecknar det, västra sida.

På denna karta, som är en geometrisk avmätning av hemmanet Skog från år 1760 (LM akt E67-12:1), ser vi hur bruket under 1700-talet var placerat på den västra sidan av Nissan. Lantmätaren har avbildat en bruksbyggnad, samt de två hammare som fanns vid bruket (här kallade Westra och Östra Hamrarna). Han har även avbildat bron över Nissan, samt en damm. På den östra sidan ser vi en mjölkvarn. Siffran 26 markerar var gården Skog låg.

1804 börjar Salomon bygga om järnbruket så att allt flyttas över till den östra sidan. Samtidigt flyttas en såg och en kvarn från den östra till den västra sidan. Kvar efter kvarnen och sågen på den västra sidan finns idag ruinen. Man kan se den från bron över ån. Samtidigt med flyttningen revs dammen som var byggd av trä och ersattes av en stendamm något längre ner i ån. Därigenom erhöles ett 4 meter högt fall till nio stycken vattenhjul som drev verken i de nyuppförda smedjorna. Alla verkstäder fanns nu under ett tak på den östra sidan.

Rasjö masugn byggs ut

För att ytterligare öka brukets kapacitet byggdes masugnen ut med två vattenhjulsdrivna blåsmaskiner. Nu kunde Rasjö täcka hela Nissafors järnbruks behov.

Bränder 1810

Två bränder, den ena vid Rasjö och den andra vid bruket den torra sommaren 1810 orsakade stora skador. Efter återuppbyggnad och nyinvesteringar uppgick smidesrätten till 250 000 kg manufakturjärn. Detta kan jämföras med att Gyllenfors Bruk i Gislaved lyckades som mest få fram 666 skeppund (113 000 kg). Som mest hade man fyra stångjärnshamrar, två manufakturhamrar och två spikhamrar. Några av hamrarna ersattes senare av valsverk. Produktionen bestod av det man behövde i bondesamhället, allt från spik och hästskor till plogbillar, förutom det stångjärn som exporterades.

Exporten

Stångjärnet skeppades ut genom Varbergs och Göteborgs hamnar och man kan lätt föreställa sig att transporten dit var mycket besvärlig. För att inte köra hem tomhänt så köpte man till exempel sill och andra varor som ej fanns hemmavid. Vägen kom därför i folkmun att kallas Sillastigen. På liknande sätt återfinns vi Järnbärläden, vilken är den väg som man gick med järnet från Nissafors till Gnosjö där träddragerierna fanns. Även idag kan man följa Järnbärläden som är en vandringsled.

Ökande konkurrens

Under 1800-talets senare del ökade konkurrensen inom järnhanteringen. Engelmännen hade förfinat sättet att producera järn och större bruk krävdes för att få lönsamhet. 1883 startade man en ny process för järnframställning, s.k. Lancashiresmide, som uppfunns i England. Arbetet var hårt, varmt och sotigt, vilket de gamla smederna inte var vana vid och det blev vändpunkten i brukets utveckling. Järnbruket utarrederades 1892 till två smeder, valloerna Gottfried och August Thoursie, som fortsatte fram till 1906. Då tystnade stångjärnshamrarna för alltid.

Nissafors järnbruks betydelse för den industriella utvecklingen i Gislaved och Gnosjö kan inte underskattas. Härifrån utgick stångjärn för export via västsvenska hamnar, likväl järn som bearbetades vidare i träddragerierna. En av ägarna, Johan Camitz, den yngre, var även med att grunda Gyllenfors järnbruk 1743, som efter 150 år övertogs av Gislaveds gummifabrik. Men det är en annan historia...

Corps de logi och flygelbyggnaderna.

Corps de Logi

Salomon Löfvenskiöld (d.y.) ärvde Nissafors Fideikommiss 1850. Han hade alltså samma namn som sin farbror, som dog barnlös och var den första fideikommissarien som på allvar slog ner sina bopålar vid Nissafors Bruk. Salomon d.y. kallades "Hovmarskalcken". Han lät bygga ett corps de logi på höjden något bakom där golfklubbens nuvarande klubbhus är beläget. Byggnaden var arkitekturtrad i engelsk stil och innehöll 36 rum utom hallar och kök. Huset kallades också "Baronavillan" och uppfördes i timmer som flottats på Nissan. Hantverkare bilade och sågade de långa timmerstockarna på plats intill Nissan. Huset byggdes åren 1855-1857.

Flyglarna

Villan försågs också med två flyglar, som båda finns kvar och numera tillhör golfklubben. Det är underbart att även idag kunna njuta av dåtidens snickeriarbete och arkitektstil. Huset ger en fantastisk inramning till västra banans 18:e hål.

Orangerier m.m.

Stora trädgårdsanläggningar med växthus, orangerier och springbrunnar anlades omkring villan. Bakom villan fanns en stor vinterträdgård med utsikt mot Nissan.

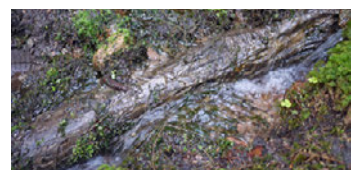
Orangeriet. Huset till höger finns kvar och ligger mitt emot kiosken vid utslaget på västra banans 10:e hål.

Rinnande vatten

En vattenledning, som finns än idag, anlades med genomborrade trästockar där ändarna passade in i varandra så att ledningen kunde hålla tätt. Källan finns på andra sidan Nissastigen (väg 26) och ledningens längd på den tiden var cirka 1800 meter. Numera har man lagt in en plastslang i trästockarna, som löper fram till den så kallade poststugan mitt emot utfarten på Nissastigen. Tack vare att källan ligger på en betydligt högre nivå så erhöi man ett gott självtryck i kranarna i villan, orangeri, med flera hus där vatten drogs in. Liknande vattenledningar fanns redan 1580 då rinnande vatten installerades i Malmö stad.

Ledningsstocken vid källan

Del av vattenledningen vid källan

Källans tillrimning

Ruin som finns kvar

Av själva järnbruket finns idag ingenting kvar förutom järnboden samt de två flyglarna till Corps de Logi, som byggdes 1855-57. En 20 x 11 meter stor ruin mellan ån och parkeringen är resterna av en såg och kvarn som flyttades dit i början av 1800-talet. Detta skedde i samband med att järnbruket byggdes om av Samuel Löfvenskiölds son Salomon, den nya arvtagaren till bruket.

Social välfärd

Hovmarskalken var en omtänksam man, liksom sin farbror Salomon d.ä., som på sin tid (1836), inrättade en skola på bruket för i första hand brukets barn, men också för böndernas barn i den mån de kunde slippa arbeta hemma på gården eller i skogen. Salomon d.y. kände också ett socialt ansvar och inrättade fonder vars avkastning skulle gå till behövande på godset samt frisångar på Gislaveds sjukstuga som arrendatorernas familjer fick utnyttja.

Livets glada dagar

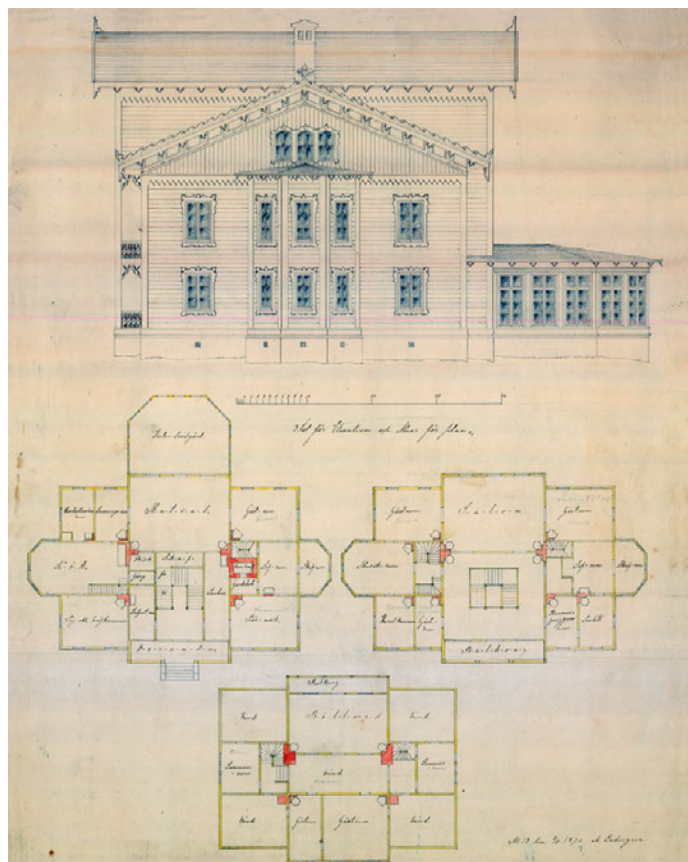
Äldre Nissaforsbor kan berätta om det de hört om de glansfulla dagar som rådde under Hovmarskalkens tid. De dånande stångjärnshamrarna kunde höras två kilometer bort till byn, men man märkte också de fina festerna då fyrspannsvagnar med livréklädda kuskar kom från gårdar och gods vida omkring. Dammen nedanför villan var upplyst av brinnande tjärtunnor förankrade i dammens botten, samtidigt som uppfartsvägarna till huset smyckades vid fest. Allmogon fick stå på tillfälligt byggda läktare runt den stora salen på nedre våningen och och genom fönstren se hur det fina folket roade sig. Festsalen hade gyllenläderklädda väggar och ett golv som var tillverkat i ett rosmönster bestående av små bitar ädelträ. I taket fanns konstnärliga stukaturarbeten.

Ägarna

Den förste ägaren och grundaren till fideikommisset var Samuel Löfvenskiöld som blev ensam ägare omkring 1780 och dör 1803. Hans äldste son var Salomon Löfvenskiöld (d.ä.), som dör barnlös 1850. Den nye ägaren blir från 1855 Salomon Löfvenskiöld (d.y.) som var hovmarskalk och brorson till Salomon d.ä. Han dör 1892. Baronavillans glansfulla tid är över i och med att Salomon d.y. dör. Baronavillans fortsatta öde finns att läsa om i utvecklingen under 1900-talet.

Arkitekten bakom Corps de Logi

Arkitekten som var ansvarig för byggnationen var Adolf Wilhelm Edelsvärd, men det finns vissa belegg för att även andra arkitekter var inblandade i utformningen. Edelsvärd är mest känd som chefsarkitekten vid Kungliga Järnvägsstyrelsen, där han ritade många byggnader, framförallt centralstationerna i Stockholm, Göteborg, Malmö, Uppsala, och totalt 297 stationsbyggnader. Corps de Logis byggmästare var Mårten Cedergren. Cedergrens arkiv finns hos Gislaveds kommun och innehåller många detaljer om olika byggnader. Man kan se typiska fönsterutformningar på många äldre hus i området, framförallt flyglarna. Ritningarna på Corps de Logi är från detta arkiv och återger hur det såg ut på de olika våningsplanen. En del förändringar skedde under arbetets gång. Bland de bevarade äldre byggnaderna vid bruket hör järnboden, smedbostaden och trädgårdsmästarebostaden. Alla dessa hade Charles Emil Löfvenskiöld som arkitekt, bror till Salomon Löfvenskiöld (d.y.). Charles Emil var på sin tid en uppmärksam landbruksarkitekt.

Bilder från Uppsala universitets myntkabinett

Polletter

Redan 1805 infördes ett betalningssystem med polletter, som var ganska vanligt på många bruk i Sverige på den tiden. Polletterna som var av koppar och 26 mm stora, tillverkades i Stockholm där även stamparna togs fram. Åtsidan, alltså framsidan visade upp "NF" för Nissafors. Det fanns polletter för flera olika saker, 13 stycken inalles. För kol fanns valörerna 13, 12, 11, och 10 tunnor (165 liter). Det fanns polletter även för malm och lim- eller kalksten.

Fideikommisset övergår till annan släkt

Salomon Löfvenskiöld saknade barn. Vid 82 års ålder planerade han ett giftermål, men den unga bruden dog vid den andra lysningsdagen. Därmed var det svårt att rädda kvar fideikommisset i den Löfvenskiöldska familjen. En successiv nedläggning av bruket påbörjades och Salomon d.y. dog 1892. Samuel Löfvenskiölds aning som uttrycktes i testamentet "att den tid kunde komma då bruket icke bär sig, får läggas ned eller åtminstone drivas med så ynkelig utkomst, att man tröskar bara halmen", besannades nu.

Den närmaste fideikommissarvingen var friherre Gustav Leijonhufvud. Han dog redan 1898 och sonen baron Erik Leijonhufvud tog över. Erik flyttade till London och intresset för bruket var mycket litet, för att inte säga obefintligt. Smederna som arrenderade smedjan efter Salomons död la ner sin verksamhet 1906. Förvaltaren tog över driften och byggnader revs efter hand.

Förvaltaren Gustaf Lord framför Corps de Logi, någon gång under 1900-talets första hälft.

Gustaf Lord förvaltare från 1906

Då Erik flyttar till London arrenderar han ut fallet på 49 år till sin förvaltare Gustaf Lord som börjar bygga en trämassefabrik nedanför fallet, ungefär mittemot tee på 9:ans hål på västra banan, men på den östra sidan av Nissan. Samtidigt rivs smedjan, tullkvarnen på den västra sidan (ruinen) och växthusen där golfbanan numera gränsar mot naturreservatet Ettö.

Träsliperi och tillhörande vattenrännan. I bakgrunden syns den tidigare träbron över Nissan.

Trämassefabriken, eller träsliperiet som det också kallas, producerade trämassa genom att mala 50 cm långa trästockarna mellan stora stenar. Arrendet utgick 1956 och då upphörde verksamheten vid sliperiet. Byggnaden revs kort därefter och kvar idag finns endast en del av grunden och en stor järnring vid intaget för vattnet som drev maskineriet.

En stor vattenrännan fanns också uppbyggd för att föra fram vattnet till en turbin. Rester av rännans fundament kan skönjas i terrängen från fallet ned till sliperiet.

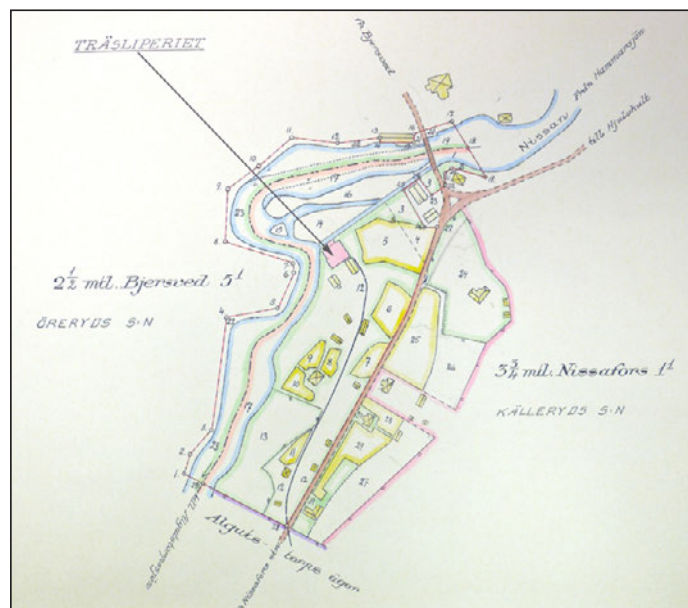
Fideikommisset avvecklas och KF tar över

1938 köpte Kooperativa Förbundet (KF) fallrättigheterna och marken på båda sidor om fallet för att få plats med industriverksamhet och bostäder, som man uttryckte det. Albin Johansson, dåvarande chef för KF drev denna linje, men dog innan planerna hann sättas i verket.

Planerna att anlägga en kraftstation vid fallet och utnyttja kraften för industriverksamhet förverkligades således inte, trots påtryckningar från Gnosjö kommun och en uppvaktning hos regeringen. Svenska Gummifabriken AB hade tankar på att överföra kraften istället till Gislaved, men eftersom något kraftverk aldrig byggdes så dog även dessa planer. Bland annat ansåg man att det var för dyrt att bygga egna ledningar för att överföra den kraft det kunde bli fråga om. Idag kan istället golfarna njuta av den idyll som lämnades kvar efter att all verksamhet på bruket hade upphört.

Turbinsumpen och avloppet vid träsliperiet, som syns till höger i bilden, tagen 1933.

Karta från 1934 visar träsliperiets placering.

Baronavillan blir semesterhem

Corps de Logi användes som flyktingläger 1943-1945 för danska och ungerska, judiska flyktingar innan det några år senare gjordes till semesterhem för KF-anställda. Kostnaderna för att driva verksamheten blev för stora och när en rapport från en inspektion visade att röta uppstått i bjälklaget togs ett beslut att riva villan, vilket skedde 1963, alltså bara 5 år innan golfklubben startade. Marken såldes för en krona till golfklubben. Fallrättigheterna innehas numera av Stiftelsen Isabergstoppen med Gislaveds och Gnosjö kommuner som delägare.

ISABERG®

Ny bro 1970

1964 rasade den gamla träbron över Nissan och den nuvarande brons byggnation påbörjades med invigning 1970.

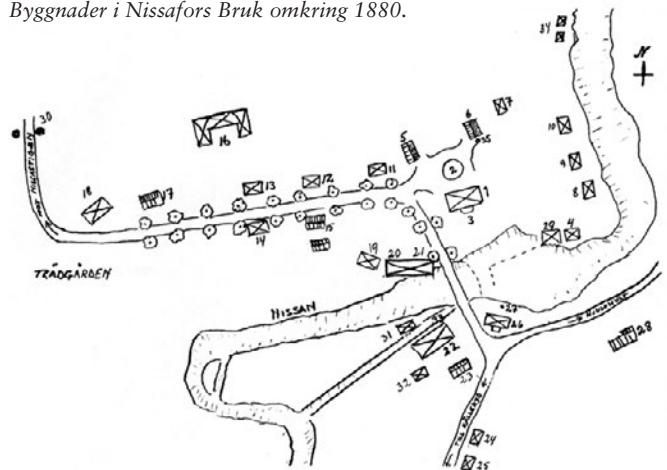

Bron över Nissan raserades vid vårfloden 1964.

Golfbaneleden

Inom ramen för ett EU/Leaderprojekt har en led anlagts runt några av golfbanans första nio hål. Den utgår från klubbhuset och fortsätter vägen bort förbi Rättaregården där orangeriet fanns förr. Skyltar finns uppsatta på intressanta platser och vandringen runt leden är en lagom promenad. Bland annat passerar man platsen för träsliperiet, slaggrester från smedjorna m.m.

Byggnader i Nissafors Bruk omkring 1880.

Anteckningar från ett besök på Nissafors Bruk den 16 september 1951. Siffrorna anger de olika byggnader, som enligt uppgift av Josef Johansson, Ingemarsgården, och Salomon Johansson, Skattegården, fanns här omkring 1870-1880-talen.

1 Corps de logi	9, 10, 12, 13, 14, 15, 24, 25 Bostäder
2 Fontän	11 Snickareverkstad
3 Vinterrådgården	16 Ladugården
4 Hovmarskalkens svinhus och personalens avträde	17 Trädgårdsmästarens bostad
5 Västra flygeln - postkontor, bageri mm	18 Växthus
6 Högra flygeln - sädesmagasin	19 Kvarn
7 Herrskapets mekaniserade avträde	20 Såg
8 Badhus	21 Kvarn
	22 Smedjan
	23 Järnbod
	26 Kontor
	27 Strefspålen
	28 Förvaltarebostad
	29 Tvätthus
	30 "Gröna port"
	31 "Labbby" - Smeddrängarnas bostad
	32 Gnistugn
	33 Här var sumpen
- Redigerat av Bror Mårtensson*

Ann-Britts tillägg:

- 34 Smedbostäder
(Vid en promenad runt på golfbanan i början av 1970-talet berättade min far, Hårad Gustavsson, och hans barnbarnsvän Olof Thourse att det låg smedbostäder strax till höger om gattet på Ettan Västra, invid stengårdsgården. Bl.a. lär någon av smederna Schultz samt smeden Ludvig Lekman ha bott där).
- 35 Kvarnen med inskription "Gustafsson 1903". Alfred Gustafsson, min farfar, var mjölnare på Nissafors Bruk under åren 1901-1911. Familjen bodde i det hus som har beteckningen 24, där John Gerrard nu bor.

Järnboden, nr 23 på kartan ovanför.

En grupp går golfbaneleden. Ett järnvägsspår gick här fram till Nissafors.

Foto: Patrik Leonardsson/N

Detta material är framtaget som en del av projektet Industrihistoria i Nissadalen. Detta projekt syftar till att stärka området som turistmål och skapa fler arbetstillfällen för bygden genom att ta tillvara på och synliggöra den industrihistoria som finns i området.

Omslagsfoto: Patrik Leonardsson/N
 Texter: Halvard Nilsson, Gislaveds Industrimuseum
 Bilder: Länsmuseet i Jönköping
 Gislaveds kommunarkiv
 Gislaveds Industrimuseum

Karta: Göran Fritzton
 Projektledare: Göran Fritzton
www.nissadalen.com

